KGAOLO 1

1.0 MATSENO, MATHATA, MAIKAELELO LE TSELA YA GO TSAMAISA TIRO

1.1 MATSENO

Bokwadi mo bathong bantsho, segolo ba Aferika e e Borwa bo tswa kgakala le fa bo sa ntse bo goga dinao le go nna mo moriting o o tsididi. Se, se tlholwa ke gore batho bantsho ba ne pele ba kwala ka Seesimane. Bokwadi bo, bo ne bo tlhotlhelediwa ke barongwa ba lefoko e le go gabalela fela go tlhagisetsa bantsho sengwe sa go buisa, se kwadilwe ka dipuo tsa bona. Barnett (1985:9-10) o ntshetsa kgang e tsatsing ka go re:

> "The missions began to encourage the preservation of folklore and also the writing of novels, naturally with a religious or christian moral background."

Le fa go ntse jalo, lebaka le le kaiwang ke Barnett fa godimo, le nnile le seabe se segolo mo go ikhuneng ga hisetori ya bokwadi jwa Setswana segolo jwa dipadi gonne bontsi jwa bakwadi ba ne ba kwala ka Seesimane gore dikwalo tsa bona di tle di gatisiwe. Mashike (1988:8) le ena o gatelela tiego e ya dikwalo tsa Setswana ka go re:

> "...le fa palo ya dikwalo e ata, maemo le boleng jwa tsona di se ke tsa gola le tsona, gonne bakwadi ba kwalela gore dikwalo tsa bona di ba tlisetse morokotso ka go buisiwa kwa dikolong."

Ntlha e, e senogile ka padi ya ntlha ya ga Plaatje e bong Mhudi, e e neng ya phasalatswa ka Seesimane. Plaatje o dirile jaana e se fa a ne a lebela Setswana kwa tlase, o ne a gabalela babuisi ba basweu gore a tle a kgone

go tsweledisa ditiro dingwe pele tse di neng di tlhoka madi gonne bagatisi le bona ba ne ba okaoka go gatisa dikwalo tsa Batswana ke jaaka ka Mhudi, a kgonne go phasalatsa diane tsa Batswana kwa London ka 1916.

Mabaka otlhe a, a tlhotse gore hisetori ya bokwalapadi mo Setswaneng e ikhune maoto jaaka Mokgoko (1983:15) a kaya. Se, e nnile selelo se segolo mo Batswaneng ba tshwana le Malope, R. M.; Shole, S.J.; Mokgoko, E.M.; Leshoai, B. le ba bangwe. Botlhe ba, ba lela le go ikuela ba sa kgale mathe ganong ka ga go salela morago ga bokwadi ka kakaretso mo Setswaneng.

Selelo sa ga Shole (1983:97) se utlwala ka mafoko a a latelang:

> "One might be tempted to think that the Batswana are not creative people by nature, or that Setswana is not a capable literary medium: but a wealth of folklore in this language consisting of tales, sayings and poetry, as well as Plaatje's beautiful translations, are enough proof that the contrary is the case."

Go ragoga ga bokwadi ba Batswana ga go belaetse ka gope fa bakwadi ba latetse motlhala wa taelo ya barongwa ba lefoko ka go simolola ka ditlhamane. Ka go rialo bokwadi ba dipadi tsa Setswana bo na le phokelelo e kgolo ya ditlhamane segolo dipadi tsa mabutswapele. Mokgoko (1983:15) le ena o reteletswe ke go ikgatholosa motheo o mo bokwalapading ba Setswana fa a neela paka ya ntlha ya bokwadi jaaka ya ditlhamane, e le go tloga bogologolo ka letlha le le sa totobadiwang go fitlha ka 1856.

Bokwalapadi ba Setswana bona bo tlhabetswe ke letsatsi le le marang a a bothitho ka 1940 e le ka padi ya ga Moloto, D.P. e bong Mokwena. Se, se

rotloeditse Mokgoko (1983:15) go abela paka ya 1940-1949 jaaka paka ya Ngwagasome ya ga D.P. Moloto gonne e le ena mokwadi wa ntlha go kwala padi ya Setswana. Se, se tlhotse kgolo le tswelelopele le fa e se ya sepe ka go runtsha bakwadi ka go farologana go fitlha go tlhagelela boMmileng, M. T.. Mokwadi Mmileng, M. T. e nnile mongwe wa Batswana ba ba utlwileng lentswe la bakuelakgosi mo e bile le Mokgoko (1983:15) a mo abetseng paka ya 1980-1990 jaaka paka ya Ngwagasome ya ga M. T. Mmileng. Se, se baya fa tsatsing fa Mmileng e le mongwe wa bakwadi ba ba kgethegileng ba dipadi tsa Setswana.

Mmileng, M. T. o itlhagisitse ka dipadi di le tharo go fitlha ka nako ya go kwala tiro e, e bong Matlhogole; Mangomo le Lehudu. O kwadile dikwalo tse dingwe, fela mo tirong e, o tla salwa morago fela mo letlhakoreng la dipadi di le pedi fela e bong Mangomo le Lehudu. Ka tsona, patlisiso e, e tla senolela babuisi le basekaseki ntlha ya tshwantsho ya baanelwa e bong boanedi. Boanedi bo, bo tlhophilwe jaana, e le go sedimosa fa dikwalo tsa sesweng go farologana le ditlhamane di na le poloto e e agegileng le tshwantsho ya baanelwa e atlegile go gaisa mo go Mangomo le Lehudu tsa ga Mmileng, M. T.

Ka go rialo, go gatisa ntle le pelaelo fa Mmileng, M. T. a kgonne go bopa baanelwa ba madi le nama, ba ba tshwantshegang bonolo le batho ba ba mo botshelong. O kgonne se, gonne o atlegile go tshwantsha baanelwa ba gagwe ka mafoko jaaka Ntsime (1987:1) a kaya se ka ga mokwadi yo o tlhwatlhwa a re:

> "O tshwanetse go bopa batho ba ba tshwanang
> le batho ba nama le madi ka go dirisa
> mafoko."

Mmileng, M.T. o atlegile ka ntlha e gonne a tshegetsa le go supa fa a tlhaloganya gore moanelwa ke eng le gore o tlhagisiwa jang fela jaaka le Taylor (1981:62) a tlaleletsa ka go re:

> "A character is a mere construction of words meant to express an idea or view of experience."

Fa mokwadi a tshwana le Mmileng, M.T. a tlhaloganya se se kaiwang ke Ntsime le Taylor go nna bonolo mo go ena go neela boanedi bo bo ntsheditsweng maswe a dinala. Go felela go kgotsofatsa kakanyo e e gatelelwang ke Cohen (1973:37) fa a kaela ka ga boanedi a re:

> "The art of creating fictional characters in words which give them human identity is called characterization."

Ga go thona ka jalo go bona le go senola boanedi mo dipading tse di kailweng tsa ga Mmileng gonne baanelwa ba tsona, ba tlhagisitswe ka botlalo e bile ba kgotsofatsa ditlhokego le melawana ya tshwantsho ya baanelwa jaaka basekaseki ba ba nopotsweng ba kaile.

Boanedi bo tlhwatlhwa thata, setlhangwa se newa boleng bo bo rileng ke mokgwa o baanelwa ba sona ba bopilweng le go agiwa ka ona. Patlisiso e, e tla senolela ka jalo babuisi le basekaseki gore baanelwa ke batho ba ba bopilweng ke mokwadi ka go ba tlhalosa ka mafoko, e se batho ba ba tshelang kgotsa ba kile ba tshela. Botshelo ba bona bo tla simolola le go felela mo setlhangweng ka thato ya mokwadi. Mabaka otlhe a, a tla netefadiwa ke ditheo tse di tla neelwang go supa ka mo mokwadi a bopileng baanelwa ba gagwe ka teng gore ba amogelesege le go dumelesega.

1.2 MATHATA

Selelo sa bakuelakgosi ba tshwana le Shole, se supa fa bokwalapadi ba Setswana bo sa ntse bo ritarita lefelo le le lengwe, fela bakwadi ba tshwana le Mmileng, M.T. ba itlhagisitse jaaka go bonetse ka ditiro tsa gagwe. O arabetse selelo sa bakuelakgosi mme a kwalela Batswana dipadi jaaka Matlhogole, Mangomo le Lehudu.

Ka go sala hisetori ya bokwalapadi morago go bonetse sentle fa bakwadi ba dipadi tsa Setswana ba noseditswe ke ditlhamane fela ba fetogile le go gatela pele. Kgatelopele e, ba ka bo ba e bone ka go latela le go buisa dipadi tsa dipuo disele go baya maemo a bona mo a leng teng gompieno. Kamano ya bona le dipadi tse, e bonala jaaka ba dirisa le go kgona go kwala dipadi tse di kgotsofatsang diponagalo tsotlhe tse di neelang maemo mo bokwading.

Mmileng, M.T. o itlhokoditse gape ka go buisa dipadi tsa bakwadi ba bagolo ba Setswana ba tshwana le Monyaise, D.P.S. tseo e bile e leng nngwe ya mabaka a a tlhotlheleditseng bokwadi ba gagwe. Ka jalo bokwadi ba ga Mmileng bo ngoka leitlho la mosekaseki gonne bo tshutshuma mafura a bokwadi bo bo ntsheditsweng maswe a dinala mo maphateng otlhe. Ntlha e e tla senolwang segolo ka patlisiso e, ke mokgwa o Mmileng, M.T. a agileng le go tlhagisa baanelwa ba gagwe ka ona go itsiwe ke babuisi.

Ka go rialo, ka patlisiso e, go tla sekasekwa boanedi mo dipading tse pedi tsa ga Mmileng e le maiteko le boitshimololedi bo bo itayang mokwadi wa tiro e mo phatleng. Se, se tlholwa ke gore dipadi tsa ga Mmileng M.T. di

ise di sekasekiwe go fitlha ka nako ya go kwala tiro e, mme e bile e le dingwe tsa tse di tsewang jaaka lobebe lwa dipadi tsa Setswana.

Tshekatsheko e, ke ya ntlha ka jalo go dirwa ka puo ya Setswana e le go sedimosetsa Batswana fa baanelwa, fela jaaka mo dipading tsa dipuo tse dingwe, e le pilara ya setlhangwa mme mokgwa o ba tlhagisiwang ka ona e le kgotla-o-mone. Brink (1987:67) o tiisetsa botlhokwa jwa moanelwa mo setlhangweng ka go re:

> "Die enigste houdbare uitgangspunt is m.i. om 'Karakter' te beskou as iets wat onstaan uit-en bestaan by-die wisselwerking tussen al drie die wêrelde van 'n verhaal (storie, vertelteks, vertelproses.)"

Se, se tlhagisiwa ke Brink a kaela gore kgang ya padi, mokgwa o e anelwang ka ona le tirego ya kanelo kana go diragala ga yona, di ikaegile ka moanelwa. Dintlha kana maphata a Brink a a kayang fa godingwana jaaka mafatshe a mararo a a agang padi, a atlegisiwa ke baanelwa ba ba agegileng go kgotsofatsa boanedi gore padi eo, e utlwale le go nna le bokao mo babuising.

Ka jalo go tlhamaletse mo thutaditlhangweng gore go na le melebo e le mmalwa e e ka dirisiwang go kgweetsa le go tlhagisa baanelwa ka mokgwa o o rileng, o ba ka ithutiwang le go lemogiwa ka ona. Se, mo bofelong se tla tlosa ketsaetsego e e tleng e nne teng mabapi le go farologanya moanelwa mo setlhangweng le motho yo o tshelang mo botshelong ba nnete, setshwantsho sa motho kana setshosa fela le tse dingwe tse di ka tsosang

ketsaetsego ka ga go nna motho ga moanelwa mo teng ga setlhangwa. Teo ya maina e nna ntlha nngwe e le yona e ka tsholetsang maemo a tlhagiso ya baanelwa mo dipading tsa Setswana gonne le Pretorius (1990:3) o gatelela se ka go re:

> "'n persoon se naam in Tswana speel kultureel 'n belangrike rol in sy lewe."

Se, ke nnete e e senang bana ba phefo gonne ka Setswana, leina ke motho yo o le reilweng, e nna karolo ya gagwe, le a mo tlhalosa e bile le na le bokaokao ka ga gagwe. Go eletsega ka jalo e kete bakwadi ba dipadi tsa Setswana ba ka latela motlhala o mo bokwading ba bona.

Ka tshedimosetso e e fa godimo e, go tlhamaletse fa ka patlisiso e, go tla fitlhelelwa dikakanyo le ditshwetso tse di elelang e bile di ka elwa tlhoko fa go ithutiwa baanelwa le mokgwa o ba ka tlhagisiwang ka ona mo dipading tsa Setswana.

Mathata a patlisiso e e tla a arabelang a tla ema jalo ka mokgwa o o latelang:

1.2.1 Boanedi ga bo ise bo sekasekiwe mo dipading tsa Setswana segolo mo go tsa ga Mmileng, M.T. e bong Mangomo le Lehudu.

1.2.2 Ga go ise go dirwe papiso epe ya boanedi go tswa mo dipading tse pedi tse di kailweng fa godimo e bong Mangomo le Lehudu.

1.2.3 Ke melebo le maano/mekgwa efe e e ka dirisiwang ke bakwadi ba dipadi tsa Setswana mabapi le baanelwa le boanedi mo bokwading.

1.2.4 Teori ya boanedi le baanelwa ga e ise e neelwe ka botlalo ka Setswana. Lemorago la setso sa Batswana le lona le tla tlhagisiwa mo teoring e e tla neelwang go lebilwe teo ya maina.

1.3 **MAIKAELELO**

Patlisiso e, e ikaelela go tlhagisa le go senola mabaka a a latelang:

1.3.1 Go supa botshelo ba mokwadi yo o fa isong ka bophara, e le go mo itsise babuisi le go ba kgontsha go tlhaloganya tiro ya gagwe ka bophara.

1.3.2 Go tlhagisa ka bophara teori ya bosekaseki ba boanedi le melebo e tiro e, e emang ka yona.

1.3.3 Go tlhagisa mokgwa o Mmileng, M.T. a tlhagisitseng baanelwa ba gagwe ka ona.

1.3.4 Go sala morago le go senola fa mokwadi a gola le go tswelela pele ka tlhagiso ya baanelwa mo dipading tsa gagwe tse di farologaneng.

1.3.5 Go bapisa boanedi ba dipadi tse pedi tse di umakilweng ka molebo wa Bobapisi. Papiso e, e dirwa ka maikaelelo a go bona dintlha tsa tshwano le tsa pharologano mo tlhagisong ya boanedi e seng go di baya mo kgaisanong go bona e e fenyang.

1.4 TSELA YA GO TSAMAISA TIRO

1.4.1 Botshelo ba mokwadi bo tla tlhagisiwa ka botlalo bo gapiwa ka molebo wa Sehisetori-bayokerafi mo kgaolong ya bobedi. Se se tla dirwa gonne mokwadi a dirisa maitemogelo a gagwe a botshelo mo tirong ya gagwe. Lokwalotshelo lwa gagwe lo na le phokelelo e kgolo mo bokwading ba gagwe.

1.4.2 Teori ya baanelwa le boanedi e tla ema ka bosaense mo kgaolong ya boraro. Mo go yona go tla senoga teori ya tshekatsheko le ya papiso e e tla dirisetswang go leba kgolo le tswelelopele ya boanedi mo go Mangomo le Lehudu.

1.4.3 Tshekatsheko ya boanedi mo go Mangomo le Lehudu e tla dirwa ka botlalo mo kgaolong ya bone le ya botlhano go latelwa melawana ya tlhagiso ya baanelwa jaaka e tla alelwa lemorago ka teori mo kgaolong ya boraro.

1.4.4 Papiso ya boanedi mo go Mangomo le Lehudu e tla dirwa ka botlalo mo kgaolong ya borataro, go setswe morago dintlha tsa tshwano le tsa pharologano.

1.4.5 Tshobokanyo ya dintlha le dikakanyo e tla neelwa ka botlalo mo kgaolong ya bosupa go ikaegilwe segolo ka mabaka a a tla bong a senotswe mo tshekatshekong ya dipadi tsoopedi. Ditshwetso tse di tsewang di tla senola ka botlalo fa patlisiso e, e tla bo e fitlheletse maikaelelo a yona.